

**ЕТНОПОЛІТИЧНА СОЦІАЛЬНА
ЗГУРТОВАНІСТЬ
ЯК УМОВА Й ЧИННИК
СПРОМОЖНОСТІ
СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
ЗАБЕЗПЕЧУВАТИ СТІЙКІСТЬ
РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ТА
СУСПІЛЬСТВА***

***ETHNOPOLITICAL SOCIAL COHESION
AS A PREREQUISITE AND FACTOR
FOR THE ABILITY OF SOCIAL
CAPITAL TO ENSURE THE
RESILIENCE
OF ECONOMIC AND SOCIAL
DEVELOPMENT***

Котигоренко В. О.,

доктор політичних наук,
професор, завідувач відділу
етнополітології Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Україна, Київ)
e-mail: viktorkotygorenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0302-6794

Kotygorenko V. O.,

*doctor of Political Sciences,
Professor, Head of the Ethnopolitics
department of I. F. Kuras Institute of
Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
e-mail: viktorkotygorenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0302-6794*

* Підготовлено в рамках проекту «Формування засад національно укоріненної стійкості та безпеки економічного розвитку України в умовах гібридної системи "мир-війна"». Державний реєстраційний номер 0123U100965.

Соціальна згуртованість українського громадянського загалу стала одним вирішальних чинників краху планів російської влади на швидку перемогу у війні проти України. Згуртованості потребує й потребуватиме вирішення завдань якнайскорішого відновлення та забезпечення стійкості розвитку української економіки під час і після війни.

Загальнодержавні та регіональні відмінності етнічної самоідентифікації, культурних традицій, історичної пам'яті, мовних, релігійних та інших пов'язаних з феноменом етнічності переваг, цінностей та орієнтацій громадян актуалізують важливість етнополітичної згуртованості цього розмаїття як громадянської спільноти – нації, спроможної давати ефективні відповіді на спричинені війною та глобальні виклики. У статті проаналізовано динаміку показників такої згуртованості

та впливи на неї певних внутрішніх і зовнішніх чинників. Основними джерелами інформації для аналізу стали результати опитувань громадян, проведених за методиками вітчизняних і зарубіжних дослідницьких центрів.

Акцентовано увагу на особливостях та імперативах етнополітики держави та її законодавчого забезпечення в аспекті їх впливу на етнополітичну згуртованість українського громадянського загалу. Аргументовано висновок, що принаймні два базових закони («Про забезпечення функціонування української мови як державної» та «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»), покликані регулювати відносини в етнополітичній сфері, є суперечливими і потенційно конфліктогенними, а тому потребують змін. Необхідно узгодити українське законодавство та державну етнополітику зі сучасними демократичними європейським стандартами, які рекомендують державам Європи інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальна згуртованість, державна етнополітика, українська нація, етноцентризм

The social cohesion of Ukrainian society was one of the decisive factors in the collapse of the Russian authorities' plans for a quick victory in the war against Ukraine. This cohesion will continue to be necessary to overcome the challenges associated with restoring the Ukrainian economy as quickly as possible and ensuring its sustainability during and after the war.

The national and regional differences in ethnic self-identification, cultural traditions, historical memory, linguistic, religious and other preferences, values and orientations of citizens related to the phenomenon of ethnicity highlight the importance of ethnopolitical cohesion of this diversity as a civic community – a nation capable of providing effective responses to war cloud and global challenges. The article analyzes the dynamics of the indicators of such cohesion and the impact of certain internal and external factors on them. The most important sources of information for the analysis are the results of opinion polls conducted by domestic and foreign research centers.

The focus is on the specifics and tasks of the state's ethnic policy and its legislative support regarding its impact on the ethnopolitical cohesion of Ukrainian society. The author concludes that at least two fundamental laws («On ensuring the functioning of the Ukrainian language as a state language» and «On the basic principles of state policy in the field of establishing Ukrainian national and civic identity»), which are intended to regulate relations in the ethnopolitical sphere, are contradictory and potentially conflictual and therefore need to be amended. Ukrainian legislation and state ethnic policy must be adapted to contemporary democratic

European standards which call on each state to integrate all its citizens, irrespective of their ethno-cultural background, within a civic and multicultural entity and to stop defining and organising themselves as exclusively ethnic or exclusively civic states.

Keywords: social capital, social cohesion, state ethnic policy, Ukrainian nation, ethnocentrism

Постановка проблеми, її актуальність та стан дослідження. Будь-яка стратегія, орієнтована на досягнення тих чи інших суспільних цілей і розв'язання зумовлених ними завдань, не може бути успішною без адекватної їй спроможності соціального капіталу. Саме від цього чинника найперше залежить виведення України, її економіки та суспільства на шлях зростання [1, с. 4]. Значущість соціального капіталу посилюють виклики, спричинені сучасними глобальними економічними зрушеннями та невизначеністю їхньої динаміки, економічними і соціальними наслідками гібридно-повномасштабної війни Росії проти України. Ці виклики формують імператив розроблення й утілення стратегії національно укоріненого розвитку, яка має забезпечити поєднання внутрішньої інклюзивності, що спирається на мобілізацію всіх внутрішніх чинників, із зовнішньою інклюзивністю, яка означає використання глобалізації для досягнення національних соціально-економічних цілей та реалізації відповідних інтересів [2].

Серед багатьох дефініцій соціального капіталу темі цього дослідження найбільше пасує його визначення як «мережі стосунків між людьми, які живуть і працюють у конкретному суспільстві та які дозволяють суспільству існувати й бути успішним» [3]. Такі стосунки Ф. Фукуяма трактує як «здатність людей працювати разом у групах та організаціях для досягнення спільних цілей» [4, р. 10].

Дві наведені дефініції акцентують важливу якість соціального капіталу, на означення якої найчастіше застосовують термін «соціальна згуртованість» (англ., «social cohesion»). Він більше властивий західним науковому та політичному дискурсам, проте набуває поширення і в Україні та щодо України, зокрема в публікаціях на економічну тематику [5–7], а також в інших дослідженнях соціальної динаміки [8].

Кілька наближених до теми цієї публікації статей містить видана 2019 року в Будапешті збірка, авторами якої стали історики, соціологи, антропологи, економісти, літературознавці та лінгвісти з України, Польщі, Швейцарії, Німеччини та США. З позиції відповідних галузей наукового знання та властивих їм методологій вони проаналізували зв'язки феноменів регіоналізму, регіональної ідентичності та виявів соціальної згуртованості в Україні. Висновки дослідження стали своєрідним викликом поширеній концепції «розколу» України та української ідентичності по лінії «Схід-Захід». Основним джерелом інформації для

аналізу й узагальнень стали результати проведених у 2013 та 2015 роках кількісних (статистичні опитування, проведені по всій Україні) та якісних (глибинні інтерв'ю та фокус-групове обговорення) соціологічних досліджень [9].

Актуальні для теми цієї статті спостереження й висновки містить наукова розвідка, виконавці якої провели плідну польову роботу (зокрема, фокус-групові інтерв'ю) в громадах прикордонних регіонів України – Харкова і Чернівців, за результатами якої з'ясували ступінь згуртованості та залученості різних етнокультурних груп до політики ідентичності через повсякденні освітні та інші практики [10].

У всіх випадках, коли йдеться про феномен соціальної згуртованості, мають братися до уваги цілі й профілі діяльності соціальних акторів та особливості сфер соціальних відносин, для функціонування яких така згуртованість важлива. Так, Рада Європи визначає соціальну згуртованість як «здатність суспільства забезпечувати благополуччя всіх його членів, мінімізуючи диспропорції та уникаючи маргіналізації, управляти відмінностями та розбіжностями й забезпечувати засоби досягнення добробуту для всіх членів. Соціальна згуртованість – це політична концепція, яка має важливе значення для реалізації трьох основних цінностей Ради Європи: права людини, демократія та верховенство права» [11].

Організація з економічного співробітництва та розвитку постулює, що «згуртоване суспільство працює над благополуччям усіх своїх членів, бореться з відчуженням і маргіналізацією, створює відчуття причетності, сприяє довірі та пропонує своїм членам можливість висхідної мобільності» й розглядає соціальну згуртованість з трьох позицій: соціальної інтеграції, соціального капіталу та соціальної мобільності [12].

Дослідження соціальної згуртованості в різних країнах багато років фінансуються Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), Програмою розвитку ООН (UNDP), а також Європейським союзом. Під їх егідою Центр сталого миру та демократичного розвитку (Centre for Sustainable Peace and Democratic Development Peace and Democratic Development, скорочено SeeD) розробив Індекс соціальної згуртованості та примирення (SCORE – The Social Cohesion and Reconciliation) для вимірювання стану соціальної згуртованості в поліетнічних суспільствах. За результатами урядам і громадянському суспільству пропонуються висновки та рекомендації, як слід чинити, щоб соціальна згуртованість посилювалася та сприяла позитивним змінам.

SeeD трактує соціальну згуртованість як стан гармонійних, взаємовигідних зв'язків та взаєморозуміння між суб'єктами. Суб'єктами таких зв'язків можуть бути громадяни, а також інституції (органи державної влади

та місцевого самоврядування, недержавні об'єднання). Якщо в суспільстві гармонійно функціонують відносини «громадянин-громадянин», то таке суспільство має високий рівень горизонтальної соціальної згуртованості. Якщо гармонійно функціонують відносини «громадянин-інституція», це означає, що суспільство має високий рівень вертикальної соціальної згуртованості.

Чи не найкоротшу дефініцію SeeD-розуміння соціальної згуртованості дав учасник цього проєкту, що виконувався у 2003 році в інтересах Федерального Уряду Канади, Дік Стенлі: соціальна згуртованість – «це готовність членів суспільства співробітничати один з одним, щоб вижити (to survive) та процвітати (to prosper)» [13].

Мета цієї статті – дослідити соціальну згуртованість в етнополітичній сфері України. Йдеться про етнополітичну соціальну згуртованість як готовність і спроможність громадян України – носіїв різних етнічних цінностей та інтересів до порозуміння й співробітництва заради виживання та процвітання, зокрема економічного. Рівень такої готовності й спроможності великою мірою залежить від якості державної етнополітики, в тому числі її законодавчого забезпечення.

Дослідження орієнтоване на з'ясування такого: по-перше, як впливають властиві громадянам України загальнодержавні та регіональні відмінності етнічної самоідентифікації, культурних традицій, історичної пам'яті, мовних, релігійних та інших пов'язаних з феноменом етнічності переваг, цінностей та орієнтацій на їхню готовність і здатність співробітничати; по-друге, чи загрожують ці відмінності такому співробітництву, і якщо так, то звідки та якою мірою; по-третє, як слід чинити, щоб реальні та імовірні загрози відвернути або мінімізувати та сприяти гармонізації етнічних відмінностей і посиленню соціальної згуртованості поліетнічного загалу.

Джерела та методологія. В Україні дослідження соціальної згуртованості за методикою SeeD проводять від 2016 року. За результатами розробляються рекомендації для інституцій влади. Автори використовують сотні апробованих показників, які калібрують відповідно до особливостей ситуації в кожній країні та визначених завдань. Формування необхідного для цього масиву даних відбувається в процесі опитувань громадян. Виконувани професійними соціологами, такі опитування дають важливе знання про кількісні параметри якісних ознак соціальних явищ, що вивчаються [14].

Апелювання до цього (SeeD) чи іншого соціологічного знання про об'єкт і предмет дослідження потребує дотримання певних методологічних зауважень:

1) результати опитувань містять достовірні про розподіл відповідей на всі анкетні запи-

тання: як на сформульовані коректно, так і ті, коректність яких видається сумнівною;

2) у разі відмінностей формулювання запитань на ту саму тему в багатьох випадках слід очікувати різних відповідей; порівняння цих відповідей має сенс і є необхідним переважно тоді, коли треба здійснити «перехресний допит фактів» для їх додаткової верифікації та точнішої інтерпретації й формулювання адекватних висновків;

3) залежно від змін суспільної ситуації у період від опитування до опитування, а також внаслідок інформаційних, комунікаційних, політичних та інших впливів на респондентів відповіді на ті самі або подібні запитання можуть змінюватися, часом кардинально і на порівняно нетривалих відтинках часу;

4) порівняння відповідей на поставлене багатократно впродовж тривалого часу те саме запитання дає інформацію, що дозволяє інтерпретувати зведені факти-відповіді не як ілюстрацію або приклад чогось поодинокого/випадкового, а як повторюваність випадку (тенденцію, тренд, закономірність – байдуже, яке з цих трьох слів позначатиме здобуте знання).

5) міра достовірності цього знання прямо узалежнена від коректності вибірки опитування, відбору та інтерпретації порівнюваних показників, а також від особливостей застосовуваних інструментарію, методів і методик.

6) порівняння та інтерпретація результатів опитувань вимагає великої обережності у разі спроб робити узагальнення й висновки, порівнюючи відомості, отримані в умовах миру та в ситуації війни.

7) було би помилкою вважати уповні коректними порівняння результатів соціологічних опитувань, проведених у мирний час і в роки російсько-українського конфлікту низької інтенсивності з результатами опитувань під час повномасштабного воєнного протиборства. Опитування після 24 лютого 2022 року слід трактувати та порівнювати з урахуванням певних обмежень.

Такі обмеження ґрунтовно описали провідні українські соціологи Є. Головаха, А. Грушецький, С. Дембіцький, С. Макеєв та В. Паніотто. Серед цих обмежень – зниження репрезентативності вибірки внаслідок масових переміщень населення всередині України та за кордон – як у країни Заходу, так і на Схід, зокрема до Росії, де хтось мусив рятуватися від війни саме там через територіальну близькість, а когось окупанти депортували на свою територію проти їхньої волі. Проблемною є досяжність для опитувань населення тимчасово окупованих місцевостей, а також місцевостей, де ведуться бойові дії. На коректність результатів опитування негативно впливає нижча готовність респондентів брати в них участь. Передовсім це характерно для громадян «проросійської» орієнтації. Респонденти цієї групи й не тільки вони у теперішніх умо-

вах не завжди відповідають ширю. Тож цілком слушно, що соціологію воєнного часу назвали «соціологією надзвичайності» [15–16]. До обмежень, описаних авторами цього означення, можна додати також зменшення репрезентативності вибірки через багатократне збільшення чисельності громадян «у погонах» яких, зі зрозумілих причин, не опитують. Теперішня більшість цієї категорії у мирний час становила немалу частку цивільного населення.

Зазначене вище не скасовує того, що професійно проведенні в умовах війни опитування дають назагал достовірну інформацію про стан і динаміку суспільних настроїв і оцінок громадян, які живуть на контрольованих українським урядом територіях країни.

У роботі з джерелами інформації про об'єкт і предмет дослідження важливо не тільки зважати на описані обмеження, а й застосовувати ефективні методи та методика аналізу й синтезу, типологізації, системного та діалектичного наукових підходів, порівняльного вивчення у єдності його горизонтального (просторового) та вертикального (в історичному часі) вимірів.

Виклад основного матеріалу. Серед вимірюваних в Україні показників за методикою SeeD – плюралістична українська ідентичність, а також почуття громадянами своєї належності до країни, регіону та місця проживання. Ці показники доповнюють один одного. Адже ототожнення людиною себе з нацією щонайтісніше пов'язане зі ставленням до своєї «малої» та спільної «великої» батьківщини.

У січні 2018 року «плюралістична українська ідентичність» досліджувалася як «віра в те, що кожен, незалежно від етнічного та культурного походження, хто називає Україну своїм домом, є невід'ємною частиною суспільства»; у січні–квітні 2021 року – як «ступінь віри в те, що кожен, незважаючи на етнічне та культурне походження, хто живе в Україні, є невід'ємною частиною українського суспільства»; наприкінці вересня – початку листопада 2022 року та в березні–червні 2023 року – як «ступінь віри, що кожен, хто живе в Україні, незважаючи на етнічне чи релігійне походження, є однаково українцем, і що ті, хто живе в Україні, завжди були одним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні поділи».

Попри певні відмінності наведених означень, зумовлені особливостями ситуації на час опитування, у кожному випадку йшлося про уявлення українців про себе як спільноту-націю, до якої вони належать, з якою себе ототожнюють (див. табл. 1)¹.

¹Соціологічні служби, реалізуючи дослідницькі проєкти, зазвичай групують адміністративно-територіальні одиниці України в такі макрорегіони: Центр – м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська та Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області; Південь

Табл. 1 унаочнює повсюдний високий рівень соціальної згуртованості за показниками самоідентифікації з плюралістичною українською нацією та прихильністю до країни, регіону й місця проживання.

Кореляційний аналіз результатів опитування 2021 року показав відмінності між носіями розмовної української та російської мови, але оцінювалися вони як несуттєві. Було також з'ясовано, що громадяни на той час відчували дистанцію та певну загрозу з боку проросійськи налаштованих людей, жителів непідконтрольних територій та прихильників відокремлення цих територій від України, а також – меншою мірою – від українських націоналістів [17, р. 7].

Подібні результати було отримано за результатами концептуального й водночас прикладного дослідження (у грудні 2020 року опитали 2100 респондентів) соціальної згуртованості в Україні, підтриманого Науково-дослідною Радою Норвегії [8].

Однак динаміка етнополітичної соціальної згуртованості засвідчує не тільки позитиви. Зміни показника плюралістичної української ідентичності у період 2018–2021 років мали висхідний тренд. Він помітно посилювався під час першого року повномасштабної війни. Поліетнічна (плюралістична) громадянська нація згуртувалася для відсічі ворогу, захисту й збереження себе та своєї держави. Однак у 2023 році громадянська/етнополітична згуртованість ослабла.

Подібну динаміку простежив Центр Разумкова. Його соціологи досліджували уявлення громадян країни про українську націю за іншим запитальником (див. Табл. 2)². Він давав респондентам можливість обрати один прийнятний варіант із чотирьох запропонованих. Перший присутньо був аналогічний плюралістичній ідентичності української нації. Його дефініцію та дефініцію дослідження SCOR

– Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим; Схід – Донецька, Луганська та Харківська області. Останніми роками зі Східного регіону в низці випадків виокремлюють дві області Донбасу, а в них території, де зберігається можливість проводити опитування. У тимчасово окупованій Росією АР Крим і на тимчасово непідконтрольних Уряду України територіях Донецької та Луганської областей опитування майже не проводяться через неможливість робити це на належному рівні й отримувати достовірні результати.

² Сформована за результатами репрезентативних для всього населення України масових опитувань, проведених Центром Разумкова 20 квітня – 12 травня 2006 р. (11 216 респондентів), 31 травня – 18 червня 2007 р. (10 956 респондентів), 11–23 грудня 2015 р. (10 071 респондент), 23 – 31 травня 2023 (2 020 респондентів). Теоретична похибка вибірки опитувань 2006, 2007 і 2015 років – 1%. Теоретична похибка вибірки опитування 2023 р. не перевищує 2,3%. Дослідження 2015, 2021, 2023 років проведені в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій України. В опитуванні 2015 р. результати опитування на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей виокремлено зі Східного макрорегіону і подано в графі Донбас. Запропоновані респондентам варіанти відповідей формувалися за результатами фокус-групових дискусій.

Динаміка показників соціальної згуртованості громадян України, у балах*
(2018 р., 2021 р., 2022 р., 2023 р.)

Таблиця 1

Україна та регіони	Області та міста	Плюралістична українська ідентичність				Почуття належності до країни					Почуття належності до регіону				Почуття належності до поселення			
		2018	2021	2022	2023	2018	2021		2022	2023	2018	2021	2022	2023	2018	2021	2022	2023
Україна		6,8	7,3	8,2	7,6	-	7,9		9,5	9,0	-	7,6	8,2	8,2	-	7,7	8,3	8,2
Захід	Волинська	5,4	7,4	7,7	6,7	-	7,3		9,5	8,7	-	7,3	8,2	8,3	-	7,4	8,6	8,3
	Закарпатська	4,9	7,2	8,3	6,6	-	6,8		9,1	8,7	-	7,2	8,0	8,1	-	7,4	8,2	8,4
	Івано-Франківська	5,6	6,4	7,6	7,6	-	8,3		9,5	9,3	-	8,3	8,1	8,8	-	8,2	8,2	8,8
	Львівська	6,1	7,6	7,8	7,9	-	9,5		9,6	9,3	-	9,3	8,5	8,6	-	9,1	8,5	8,3
	Рівненська	6,7	7,5	8,1	6,6	-	8,7		9,7	9,2	-	8,4	7,6	8,2	-	8,6	8,1	8,2
	Тернопільська	7,4	8,0	7,6	8,1	-	8,3		9,3	8,6	-	7,8	7,9	7,1	-	7,7	8,2	7,2
	Чернівецька	5,7	7,3	8,3	8,0	-	8,2		9,3	9,4	-	7,5	7,8	8,5	-	7,5	8,0	8,5
	Середній бал	6,0	7,3	7,9	7,4	-	8,4		9,4	9,0	-	8,0	8,0	8,2	-	8,0	8,3	8,2
Південь	АР Крим	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	м. Севастополь	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Миколаївська	8,2	7,9	8,3	7,3	-	8,1		9,5	9,9	-	7,8	8,3	9,6	-	7,8	8,5	9,5
	Одеська	7,0	7,5	8,2	8,4	-	8,1		9,4	9,1	-	7,9	8,1	8,3	-	8,1	8,3	8,4
	Херсонська	8,8	7,7	-	7,5	-	7,7		-	8,7	-	7,4	-	8,4	-	7,6	-	8,5
	Середній бал	8,0	7,7	8,3	7,7	-	8,0		9,5	9,2	-	7,7	8,2	8,8	-	7,8	8,4	8,8
Схід	Дніпропетровська	7,0	7,3	8,4	8,0	-	7,5		9,7	9,1	-	7,2	8,1	8,2	-	7,1	8,1	8,3
	Донецька	7,2	6,9	-	-	-	7,1		-	-	-	6,9	-	-	-	6,9	-	-
	Донецька, на лінії розмежування	-	7,5	-	-	-	7,6		-	-	-	7,5	-	-	-	7,6	-	-
	Запорізька	6,5	6,9	8,3	7,3	-	7,5		9,3	9,1	-	7,2	8,2	8,6	-	7,2	8,4	8,7
	Луганська	6,6	7,3	-	-	-	7,9		-	-	-	7,6	-	-	-	7,7	-	-
	Луганська, на лінії розмежування	-	8,4	-	-	-	8,7		-	-	-	8,5	-	-	-	8,5	-	-
	Харківська	6,7	6,5	8,2	7,9	-	7,7		9,6	9,1	-	8,0	8,8	8,6	-	7,9	8,7	8,7
	Середній бал	6,8	7,0	8,3	7,7	-	7,5		9,5	9,1	-	7,4	8,4	8,5	-	7,4	8,4	8,6
Центр	м. Київ	7,5	7,3	8,3	7,9	-	7,9		9,5	9,3	-	7,6	8,0	8,5	-	7,9	8,3	8,6
	Київська	7,4	6,9	8,2	7,6	-	7,5		9,6	8,5	-	7,1	7,8	8,2	-	7,3	7,1	7,2
	Вінницька	7,0	8,2	8,1	7,8	-	7,5		9,5	9,3	-	7,4	8,0	8,0	-	7,4	8,1	8,1
	Житомирська	5,6	8,0	8,2	7,4	-	8,0		9,7	8,7	-	7,8	7,9	7,7	-	7,7	8,2	7,7
	Кіровоградська	6,7	7,4	8,4	7,3	-	6,4		9,7	8,5	-	5,5	8,3	7,9	-	5,6	8,5	7,7
	Полтавська	6,9	7,7	8,5	7,4	-	8,3		9,8	8,8	-	8,0	8,3	7,5	-	8,2	8,4	8,5
	Хмельницька	6,6	7,7	8,5	7,5	-	7,1		9,7	9,1	-	6,9	8,3	8,4	-	7,2	8,5	8,2
	Сумська	6,6	7,0	8,1	7,1	-	8,0		9,6	8,5	-	7,8	7,7	7,8	-	7,8	7,7	7,9
	Черкаська	6,5	8,1	8,3	8,0	-	8,6		9,5	9,1	-	8,1	8,2	8,2	-	8,2	8,3	8,0
	Чернігівська	6,5	7,5	8,2	7,0	-	7,9		9,6	8,6	-	7,6	8,5	7,3	-	7,7	8,7	7,7
Середній бал	6,7	7,6	8,3	7,5	-	7,7		9,6	8,8	-	7,4	8,1	8,0	-	7,5	8,2	8,0	

З Дослідження виконувалося на всій території України, за винятком тимчасово окупованого Криму та невідконтрольних уряду територій на Сході. На початку 2018 р. було проведено 9018 особистих опитувань домогосподарств, обраних шляхом стратифікованої випадкової вибірки. У січні – травні 2021 р. – 12 482 особистих інтерв'ю. У 2022 р. (вересень-жовтень) дані для аналізу були зібрані за допомогою структурованого та кількісного комп'ютерного телефонного інтерв'ю (САТІ) 495 респондентів, обраних шляхом цілеспрямованої панельної вибірки та 4327 респондентів – загальнонаціональної випадкової вибірки. Дані 2023 р. (березень-червень) базуються на 5914 особистих, структурованих та кількісних інтерв'ю. Вибіркі репрезентативні для всіх українських територій, контрольованих урядом України на час опитування. Щоб врахувати переміщення громадян після повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р., вибірки будувалися за допомогою запитання про місце проживання респондентів до цієї дати.

* Оцінки варіюються від 0 до 10 балів, де 0 означає, що вимірюване явище взагалі не спостерігається, а 10 – що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущими вважаються лише відмінності понад 0,5 бала.

Сформовано за джерелом: SeeD. Ukraine. General Population. SCORE, 2018, 2021, 2022, 2023 <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

об'єднує трактування української нації як громадянської поліетнічної та полікультурної спільноти з відповідною національно-громадянською ідентичністю. Другий і четвертий варіанти пропонували примордіалістську (етнічну) версію кровноспорідненості. Третій – етнокультурну (культурологічну).

Зміни уявлень про українську націю та її ідентичність соціологи Центру Разумкова вивчали від 2006 року. Опитування мирного часу та восьми років російсько-українського конфлікту низької інтенсивності показали, що громадяни країни, незалежно від місця проживання й світоглядних переваг, дедалі більше зближувалися в уявленнях, якою є і має бути українська нація. Це зближення відбувалося довкола усвідомлення («уявляння»), донедавна найвладивішого жителям незахідних регіонів країни. Свідченням цього – динаміка показників прихильності до першого варіанту (див. Табл. 1).

Таблиця 2

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання: «Яке з наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?», %

Розподіл	Дата опитування (місяць, рік)	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей	04–05.2006 р.	43,1	34,3	42,4	44,4	48,1	–
	05–06.2007 р.	38,8	37,4	37,7	43,6	38,5	–
	12.2015 р.	55,7	49,7	59,8	58,6	51,5	57,7
	06.2021 р.	51,3	35,6	51,3	70,5	59,3	–
	05.2023 р.	39,9	26,6	41,3	63,3	42,9	–
Це громадяни України, які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків)	04–05.2006 р.	19,8	15,0	21,5	21,4	20,2	–
	05–06.2007 р.	23,1	15,5	23,2	23,2	27,1	–
	12.2015 р.	11,2	7,8	10,2	13,9	17,4	8,8
	06.2021 р.	14,8	13,8	13,8	12,9	18,5	–
	05.2023 р.	18,0	20,1	15,8	16,4	20,6	–
Це громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують за ними своїх дітей	04–05.2006 р.	15,1	27,6	14,5	13,8	8,9	–
	05–06.2007 р.	14,9	24,4	17,3	12,5	8,3	–
	12.2015 р.	17,0	27,9	15,6	9,9	16,9	10,6
	06.2021 р.	18,3	30,6	20,2	10,8	6,3	–
	05.2023 р.	23,9	36,7	22,2	12,6	16,4	–

Це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства	04–05.2006 р.	14,2	15,4	16,5	9,7	13,4	–
	05–06.2007 р.	17,4	16,7	17,9	13,5	19,0	–
	12.2015 р.	7,7	8,4	8,0	6,3	7,0	8,2
	06.2021 р.	9,7	15,2	9,4	3,3	7,3	–
	05.2023 р.	11,6	11,3	12,9	3,4	13,2	–
Важко відповісти	04–05.2006 р.	7,8	7,6	5,1	10,7	9,4	–
	05–06.2007 р.	5,8	6,0	3,9	7,2	7,1	–
	12.2015 р.	8,3	6,2	6,4	11,2	7,3	14,7
	06.2021 р.	5,8	4,8	5,3	2,5	8,5	–
	05.2023 р.	6,7	5,4	7,9	4,3	6,9	–

Сформовано за джерелами: Центр Разумкова. (2007). Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). Національна безпека та оборона, 93(9), 2–31. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD93_2007_ukr.pdf; Центр Разумкова. (2023). Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і воєнного відновлення. Національна безпека та оборона, 191–192(1–2). https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/NSD191-192_2023_ukr_MATRA.pdf

Серед чинників посилення етнополітичної (національно-громадянської) соціальної згуртованості на Півдні та Сході України – більша етнічна строкатість населення, порівняно з Центром і Заходом. Цей чинник аналогічно діяв усюди, де поселенська структура не тяжіє до етнічної однорідності. Так, у західній Закарпатській області станом на 2015 рік громадянське визначення української нації обрали 62% опитаних. Це більше, ніж у південних і східних областях, а тим паче в сусідніх областях Заходу, де частка неетноукраїнського населення є малою, зокрема, у Львівській (44%). Це дає підстави припустити, що жителям України, які не є етнічними українцями, важливо почуватися українцями за національно-громадянською ознакою.

Як унаочнюють дані табл. 2, щоразу, коли соціологи вивчали позиції людей в Україні та її регіонах, національно-громадянське уявлення нації переважало етнічне та етнокультурне. Певне скорочення соціальної бази першого в 2007 році, порівняно з 2006 роком, сталося через тогочасні особливості ситуації в країні. Опитування проводилися у період між черговими та позачерговими виборами до Верховної Ради України. Тоді конкурентні групи правлячого в Україні класу вчергове свідомо «етнізували» перебіг виборчої кампанії задля укріплення, розширення та мобілізації «свого електорату», насамперед в областях, населення яких різнилося пов'язаними з етнічністю мовними перевагами, культурними традиція-

ми тощо.

Станом на 2015 рік ситуація змінилася кардинально. Лише на Заході частка людей, які уявляли українську націю насамперед як громадянську плюралістичну спільноту, виявилася дещо меншою за середньоукраїнський показник. Проте вона впритул наблизилася до 50% і помітно перевищила сумарну частку інших трьох уявлень (44,1%), сформованих довкола пріоритетів етноукраїнського походження та українських етнокультурних ідентитетів. Тим часом у Центрі країни частка прихильників громадянського (плюралістичного) концепту української нації сягнула майже 60%, в областях Півдня перевищила 58%, а на Сході включно з підконтрольними уряду України територіями Донецької та Луганської областей тяжіє до середньоукраїнського рівня.

Помітно вищий у 2015 році, порівняно з попередніми роками, рівень прихильності до національно-громадянського усвідомлення української нації серед населення всіх регіонів країни найімовірніше був відображенням і наслідком солідаризації різнорідного суспільного загалу перед викликами, які поставали перед Україною впродовж 9 років від часу першого опитування, а найперше – перед викликом російської агресії. Проте у цьому й усіх інших випадках порівняння та трактування результатів опитувань, що проводилися після 2014 року, важливо робити поправку на обмеженість або відсутність можливості дослідницької роботи на тимчасово окупованих територіях АР Крим, м. Севастополя та окремих районів Донецької й Луганської областей. В інакшому разі показники різнилися б, оскільки на свідомість, почуття та поведінку підкупаційного населення потужний вплив справляють російська – антиукраїнська за суттю – пропаганда, масова роздача російських паспортів, інші життєві реалії. Серед них – природний «інстинкт виживання». Ще його називають соціальною мімікрією – пристосуванням до ситуації – у цьому разі як намагання уникнути репресій з боку окупаційного режиму.

Водночас слід брати до уваги, що жителі південних і східних областей, з Донецькою і Луганською включно, і до російської агресії, і в теперішній ситуації прихильні насамперед громадянському трактуванню української нації та соціальної згуртованості на цій основі. Довоєнні настрої населення Донбасу та АР Крим, хоча й були суперечливими, назагал не формували великої загрози іредентизму [18–19]. Це дає підстави припустити, що відмінності показників етнополітичної соціальної згуртованості на підконтрольних уряду України та тимчасово йому непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей були би не надто значними в разі відновлення повноти суверенітету України на всій території регіону. Таке припущення стосується також

АР Крим і м. Севастополя, якщо його не поширювати на сотні тисяч новоприбулих туди з різних регіонів Росії від початку тимчасової окупації. Окрім того, не можна зневажувати й тією обставиною, що «доокупаційні» проукраїнські настрої кримського загалу могли істотно змінитися під впливом нових реалій та російської пропаганди, а також через ізоляцію від материкової України.

Тим часом у 2021 році, коли загроза російської агресії ставала все більш очевидною, вектор динаміки уявлень про українську націю та її ідентичність повернув у бік етнізованих (див. Табл. 2). Ці зміни прискорилися разом з ескалацією у 2022 році війни Росії проти України. З 24,5% у 2021 р. до 30% у 2023 році зросла частка тих, хто поділяє примордіалістське визначення української нації як етнічної кровноспорідненої спільноти. У цьому часовому проміжку з 18% до 24% збільшилася частка прихильників культурологічної (етнокультурної) версії, згідно з якою головною ознакою належності до нації є спілкування українською мовою, слідування національним традиціям та виховання на цих традиціях своїх дітей.

Підтримка громадянського (плюралістичного) визначення нації на статистично значущому рівні скоротилася у 2023 році порівняно з 2021 роком у всіх регіонах, крім Південного. Тільки тут це визначення поділяє більшість (63%) опитаних (у Центральному регіоні – 41%, у Східному – 43%, у Західному – лише 27%). У Східному та Центральному регіонах з 2021 р. на статистично значущому рівні зросла підтримка етнічного (примордіального) визначення нації (у Східному регіоні – з 26% до 34%, у Центральному – з 23% до 29%), у Східному та Західному – культурологічного (етнокультурного) визначення: у Східному регіоні – з 6% до 16%, у Західному – з 31% до 37% [20].

Що спричинило таку динаміку і як ця динаміка може вплинути на соціальну згуртованість? SCOR-дослідження 2023 року дає підстави оцінювати посилення етнізаційного тренду уявлення української нації та її ідентичності таким, що формує загрози соціальній згуртованості. Разом з дослідженням плюралістичної української ідентичності виконавці вивчали поширеність і силу переконаності, що «тільки етнічні українці повинні мати право голосу в політичних справах, що тільки ті, хто розмовляє українською мовою, можуть називатися справжніми українцями, і що українці є вищими за інші національності». Цю переконаність було названо «етноцентризмом». За результатами відповідей жителів контрольованих урядом територій України на запитання були розраховані інтегральні бали показника етноцентризму в розрізі областей. У табл. 3 подано їх перерахунок за макрорегіонами.

Плюралістична українська ідентичність та етноцентризм
(2023 р.)*

Розподіл	Україна	Регіони			
		Захід	Південь	Схід	Центр
Плюралістична українська ідентичність	7,6	7,4	7,7	7,7	7,5
Етноцентризм	4,0	5,6	2,5	2,7	3,6

* Оцінки варіюються від 0 до 10 балів, де 0 означає, що вимірюване явище взагалі не спостерігається, а 10 – що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущими вважаються лише відмінності понад 0,5 бала. Сформовано за джерелом: SeeD. Ukraine. General Population. SCORE, 2023 <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

Ситуація помітно різнилася як за макро-регіонами, так і за областями. На Заході показник плюралістичної ідентичності менший, аніж середній макрорегіональний, а показник етноцентризму перевищує середній в областях Волинській (6,7 та 6,2 бала, відповідно) і Закарпатській (6,6 та 5,7 – другий можна вважати однаковим зі середнім у макрорегіоні). Водночас в Івано-Франківській області плюралістична ідентичність (7,6 бала) співіснує зі сильним почуттям етноцентризму (7,4 бала); у Львівській області відповідні показники становлять 7,9 та 4,9 бала; Рівненській – 6,6 та 4,9; Тернопільській – 8,1 та 5,4 бала; у Чернівецькій – 8,0 та 4,5 бала, відповідно.

До 2023 року запитання про етноцентризм до анкет не включали. Тому невідомо, відколи він «заявив» про себе та чи впливає і як саме на динаміку плюралістичної української ідентичності. Питання наразі відкрите. Але факт наявності цього явища потребує осмислення й моніторингу його динаміки на предмет потенційної конфліктогенності [21], загрозової для єдності й згуртованості суспільства та української громадянської (плюралістичної) нації.

Які причини етноцентризму? Пошук відповіді на це запитання потребує спеціального дослідження. Серед вірогідних причин може бути та, що у багатьох людей національність росіянин (руській) громадянина України викликає негативні асоціації з рускими за національністю громадянами країни-агресорки. Виконане 26 лютого–6 березня 2023 року Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) дослідження дистанційованості щодо осіб певної національності (етнічної ідентичності) показало набагато вищий рівень негативного ставлення в суспільстві до українських росіян (руських), аніж це будь-коли показували опитування, починаючи від 1994 року.

Пояснюючи цю динаміку, керівник КМІС-у В. Паніюто нагадав, що відповідні дослідження виконують з використанням шкали, розробленої американським соціологом Еморі Богардусом та адаптованої до умов України Н. Паніною. Для кожної групи з переліку респонденти мають відповісти, наскільки близькі стосунки вони готові допустити з особами кожної групи. Називають це соціальною дистанцією або рівнем упередженості. Мінімальна соціальна дистанція – 1 бал (згоден допустити як члена родини), максимальна – 7 (не пускав би в Україну). Ставлення до тієї чи іншої категорії населення, яке полягає в тому, що людина не хотіла б бачити представників цієї категорії у своєму оточенні, але не заперечує, щоб ці люди були громадянами України (5 балів) можна назвати соціальною відокремленістю (згідно з термінологією, запропонованою Є. Головахою та Н. Паніною). Незгоду з тим, щоб люди певної соціальної категорії жили в Україні, можна назвати ксенофобією. Якщо вони не заперечують, щоб ці люди приїздили як гості (6 балів) – це менший рівень ксенофобії, а якщо не сприймають їх навіть як гостей (7 балів – взагалі не пускав би в Україну) це найвищий рівень ксенофобії.

У 2023 році індекс соціальної дистанції щодо українських росіян (руських) сягнув 4.71 бала. Готовність допустити їх у своє оточення виявили лише 29% опитаних, а 35% погодилися, що вони мають жити в Україні (разом 64%). Ксенофобне ставлення до них мають 36%. Хоча дані соціологічних досліджень показують, що в цілому погляди громадян України – етнічних росіян (руських) хоч і дещо відрізняються від поглядів етнічних українців, але не дуже істотно, і ці громадяни так само захищають Україну від ворога.

Водночас це саме дослідження показало назагал толерантне ставлення до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і російськомовних громадян країни, а також до тих, хто опинився на території, окупованій після 24 лютого 2022 року [22]⁴. Як довго така толерантність зберігатиметься, посилюватиметься чи слабнучиме? – наразі прогнозувати складно. Зокрема, щодо громадян, мовою спілкування яких є російська.

Відомості про випадки конфліктів і ксено-

4 Опитування проводилося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Опитано 985 респондентів у віці 18 років і старше, які на момент опитування проживали на території України (у межах, які контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року). До вибірки не включалися жителі територій, які тимчасово не контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року. Не опитувала також громадян, які виїхали закордон після цього дня. Формально за звичайних обставин статистична похибка вибірки не перевищувала 3,4% для показників, близьких до 50%, 3,0% для показників, близьких до 25%, 2,1% - для показників, близьких до 10%, 1,5% - для показників, близьких до 5%.

фобних заяв стосовно мовних переваг і мовної поведінки швидко поширюються ресурсами медійного простору та стають предметом обговорення великого загалу людей, формують у частини з них далеко не завжди толерантне ставлення до інакшості або й ворожисть. Серед таких випадків є й ті, що підпадають під дію статті 161 Кримінального Кодексу України. Окремі з них мають ознаки розпалювання ворожнечі за мовною ознакою до українських російськомовних цивільних громадян і навіть до воїнів, які боронять країну та українську націю на фронті [23–25].

Не повинні заспокоювати результати опитувань, виконаних КМІС у травні 2022 та травні 2023 року, згідно з якими наявність систематичних утисків і переслідувань російськомовних громадян через їхню мову визнали, відповідно, лише 5 та 8% респондентів (93 та 84% не бачили цієї проблеми, а 2 та 8 не змогли визначитися) [26]. Під час іншого дослідження – Соціологічної групи «Рейтинг» у серпні 2023 року – близько 18% опитаних віднесли мову до найбільших загроз єдності українців. Так вважали 16% респондентів з-серед тих, хто не виїжджав з України або повернувся, 19% внутрішньо переміщених осіб, а також 26% тих, хто рятується від війни у країнах Заходу [27]⁵.

А вже вересневе 2023 року дослідження КМІС, проведене методом особистих (face-to-face) інтерв'ю, дало ще більше підстав звернути увагу на загрозу для етнополітичної (національно-громадянської) згуртованості ситуацію у мовній сфері: 45% опитаних відповіли, що в Україні дискримінують людей за ознакою мови [28]⁶. Респондентам не треба було називати мову. Тож є підстави вважати, що наявність дискримінації відзначали як українськомовні, так і ті, для кого рідною та/або переважною мовою спілкування була ро-

5 Методом CAWI (Computer Assisted Web Interviewing) проводилося анонімне онлайн-інтерв'ю за випадковою вибіркою із запрошенням через месенджери та соціальні мережі.

було опитано 6050 респондентів, у т.ч.: 700 респондентів – внутрішньо переміщені особи (ВПО) та 750 – біженці за кордоном. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95 для усього масиву даних становить не більше 1,5%. Для підмасивів (ВПО та біженці): не більше 4%..

Упродовж 4-20 вересня 2023 року методом особистих (face-to-face) інтерв'ю з використанням планшета опитано 2005 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України, які контролюються Урядом України (крім Херсонської і Донецької областей). Опитували дорослих громадян України. Формально за звичайних обставин статистична похибка такої вибірки (з імовірністю 0,95 і з врахуванням дизайн-ефекту 1,5) не перевищувала 3,3%.

6 Упродовж 4-20 вересня 2023 року методом особистих (face-to-face) інтерв'ю з використанням планшета опитано 2005 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України, які контролюються Урядом України (крім Херсонської і Донецької областей). Опитували дорослих громадян України. Формально за звичайних обставин статистична похибка такої вибірки (з імовірністю 0,95 і з врахуванням дизайн-ефекту 1,5) не перевищувала 3,3%.

сійська та інша мова, важлива для громадян, які належать до корінних народів і національних меншин України.

Більше оптимізму щодо соціальної згуртованості дає аналіз національно-громадянських цінностей, які об'єднують українське етнічне, мовне, релігійне та інше розмаїття загалу населення у націю. Такими є державна незалежність України; українське громадянство як пріоритетна соціальна самоідентифікація, порівняно з етнічною, локальною, геополітичною та ін.; гордість за належність до спільноти громадян України (як громадянської нації); патріотизм, у тому числі готовність захищати Батьківщину; прихильність/повага до української культурної традиції (незалежно від рідної/переважної мови спілкування, етнічної, культурної, релігійної та іншої ідентичності тощо), а також до української мови як рідної та державної.

Динаміка цих цінностей була переважно висхідною до 24 лютого 2023 року [29], продовжується й після цього дня. Її простежують соціологи від початку 1990-х років. Кількісні показники поширення й значущості цих цінностей для українців постійно змінювалися. Вони збільшувалися під час політичних криз, зменшувалися та/або стабілізувалися за умов порівняно сталої соціальної динаміки. Розпочате 24 лютого 2022 року повномасштабне російське вторгнення засвідчило, що поліетнічна громадянська нація в Україні відбулася. Етнічні українці, українськомовні та іншомовні білоруси, євреї, кримські татари, молдовани, поляки, румуни, росіяни, угорці та громадяни інших національностей згуртувалися, щоб дати відсіч ворогу, захистити й зберегти себе та Україну.

Війна зробила очевидним і те, що до неї для багатьох таким не було: українську націю не можна ототожнювати ані з усім населенням країни, ані з усім її громадянським загалом, ані з будь-якою етнічною групою, хай би якою чисельною вона була і є. Членство в нації може бути тільки індивідуальним (персональним). Ті, хто цю спільноту утворює, не визнають своїм будь-кого, незалежно від його етнічної чи громадянської належності, місця проживання, мови, віросповідання, соціального статусу, віку, статі, статку та ін., хто став запродавцем, колаборантом, зрадником, перейшовши на бік ворога, служить у «батальйоні Монако» або багатіє корупцією на крові та життях співгромадян. Їхнє «паспортне» громадянство з відповідним йому правовим зв'язком з Українською державою зовсім не означає й не може означати їх належності до української нації, членів якої об'єднують громадянські цінності спільні для етнічних українців і громадян інших національностей.

Завдання держави та її політики – зберегти й посилити етнополітичну згуртованість (національно-громадянську єдність) перед ви-

кликами, що їх формує російсько-українська війна, та які постануть після неї. Аналіз правових засад цієї політики, оновлених незадовго до повномасштабного російського вторгнення, показує, що вони далеко не достатньою мірою орієнтовані на розв'язання означених завдань, а подекуди можуть перешкоджати такому розв'язанню.

Закон України 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної» постулює, наявність у державі двох націй: етнічної «української нації, яка історично сформувалась і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі», а також «української громадянської нації», базовим системним складником якої є етнічна українська нація.

У грудні 2021 року народні депутати не взяли до уваги присутні зауваження Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України та науковців до проекту й ухвалили закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Відповідно до цього закону інституції держави, місцевого самоврядування та громадянського суспільства мають опікуватися «формуванням і збереженням» ідентичності не двох українських націй (етнічної та громадянської, – відповідно до закону 2019 року), а однієї – етнічної – «як самотньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема, українською мовою і народними традиціями». Одночасно має забезпечуватися утвердження громадянської ідентичності як «стійкого усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством».

Отже, парламентарі інституціоналізували двовекторність державної етнополітики дефініціями, кожна з яких далека від коректності та правової визначеності й несуперечливості, що їм мають відповідати акти законодавства.

Понад те, згідно з буквою і логікою обох законів належність до української етнічної нації можна визнати навіть за тими особами, які хоч і мають українське «етносоціальне» (тобто, «біологічне» – Авт.) походження та є носіями «української мови і народних традицій», але зрадили і своїх предків, і українські «духовно-культурні цінності, зокрема, українську мову і народні традиції», і державу, громадянство якої мають. Натомість громадян іншої етнічної та мовної ідентичності, аніж українська, позбавлено права визначати свою належність до української нації через невідповідність визначеним законом ознакам етнічності. Серед

цих громадян патріоти, які зі зброєю в руках боронять Україну, працюють на перемогу в тилу, в тому числі на відповідальних посадах у владі всіх рівнів, як волонтери допомагають Силам Оборони і цивільному населенню.

Ознаки етноцентризму, виявлені SeeD-дослідженням 2023 року, та з'ясована й описана соціологами Центру Разумкова тенденція до етнізації національного самоусвідомлення серед частини українського загалу могли бути спричинені не тільки російським вторгненням, а відтак відторгненням російськості/русскості як інакшості, ворожої до України та українців. Не можна виключити пов'язаності етноцентризму та етнізаційного тренду з деякими особливостями державної політики у сферах освіти та історичної пам'яті.

Відомо, що від початку 1990-х років, коли починалося становлення сучасної України, етнократична модель державного будівництва та політики, що базується на ідеї домінування «титального» етносу, була відкинута як конфліктогенна, а отже, неприйнятна. Через це, зокрема, так званий «нульовий варіант» громадянства забезпечив його отримання майже всіма громадянами колишнього СРСР, які на час проголошення незалежності України проживали на її території. Утвердження української мови як державної здійснювалося ліберальними методами. Чимдалі більше громадян визнавали її рідною та переважною мовою спілкування. Відповідну динаміку різко прискорила війна Росії проти України [20]. Цей процес відбувався з одночасним толеруванням мовної та іншої самотності всіх корінних народів і національних меншин країни. Забезпечувалася рівноправність громадян усіх національностей в усіх сферах.

Тим часом шкільні програми та підручники з історії просували ідею формування й розвитку української нації як мовнокультурної спільноти [30]. Окремі інституції держави та громадянського сектора популяризували «націоналістичний наратив історії та пам'яті, який ставав складовою частиною ширшого українського національного наративу в 1990-х і 2010-х роках. Під час цієї еволюції націоналістичний наратив легітимізував себе як центральну й найважливішу частину історії українського національно-визвольного руху ХХ століття». Його популярність значно зросла через окупацію Росією Криму, війну на Донбасі та повномасштабне російське вторгнення [31] – більше серед українськомовних і менше поміж російськомовних, більше на Заході й у Центрі країни, менше на Сході та іще менше на Півдні [32]⁷.

Боротьба проти російської агресії «формує новий наратив боротьби та героїзму, 7 Опитування 5 – 12 серпня 2022 р. На контрольованих урядом України територіях методом face-to-face опитано 2024 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

який не можна буде звести до вузькопартійної міфології, а ексклюзивний етнічний націоналізм, ймовірно, матиме більш потужний об'єднувачий потенціал» [31].

Щоб ця ймовірність не перешкоджала, а сприяла етнополітичній соціальній згуртованості українського громадянського загалу та української нації, держава й організоване громадянське суспільство мають просувати «новий наратив боротьби та героїзму», інтегруючи й акцентуючи в ньому позитивну роль громадян країни всіх національностей у захисті спільної Батьківщини і спільного майбутнього. Державна політика у цілому має орієнтувати не на фракціонування соціуму за ознаками етнічної, мовної, етнокультурної чи іншої ідентичності, а на національно-громадянську інтеграцію та соціальну згуртованість вітчизняного етнічного розмаїття.

ВИСНОВКИ

Іманентна українському суспільству етнічна, етнокультурна, етнорелігійна, етномовна та інша багатоскладовість зумовлює важливість її соціальної згуртованості як єдності у розмаїтті. Це запобігатиме виникненню серед громадянського загалу конфліктів на ґрунті відмінностей етнічних цінностей та інтересів, сприятиме розвитку соціального капіталу та посилюватиме його спроможність як умови й чинника успішності економічних та інших стратегій і практик відновлення й розвитку країни.

Етнополітична соціальна згуртованість – це готовність і спроможність громадян як носіїв особливих і спільних етнічних цінностей та інтересів до порозуміння й співробітництва заради виживання та процвітання. Формована впродовж минулих понад тридцяти років, така згуртованість стала одним із головних чинників воєнної стійкості української держави та української нації як громадянської спільноти з етноукраїнським осердям. Завдання державної політики – зберегти й посилити цю національно-громадянську єдність і згуртованість перед новими викликами, які формує війна, та які постануть після неї. Серед таких викликів – вияви етноцентризму та посилення соціального дистанціювання за етнічними ознаками.

Принаймні два базових закони, покликані регулювати відносини в етнополітичній сфері та укріплювати етнополітичну соціальну згуртованість і національно-громадянську єдність, видаються суперечливими і потенційно конфліктогенними. В одному з них парламент постулює наявність в Україні двох українських націй – етнічної і громадянської (поліетнічної). В іншому – визначає імперативами державної політики формування української етнічної нації та відповідної їй національної (моноетнічної) ідентичності, а також окремо – громадянської ідентичності. Український соціум поділено на тих, хто відповідає визначеному законом переліку етнічних ознак нації

(назва, символи, географічне та етносоціальне походження, історична пам'ять, комплекс духовно-культурних цінностей, зокрема українська мова і національні традиції), та всіх інших.

Необхідно узгодити українське законодавство та державну політику з імперативами соціальної згуртованості та сучасними демократичними європейським стандартами, які рекомендують державам Європи «інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами» [33]. Формування спільної національно-громадянської ідентичності етнічно розмаїтого загалу громадян України сприятиме їх демократичній інтеграції та згуртованості.

Завдання повоєнної розбудови актуалізують необхідність формування при профільній державній інституції Робочої групи з розроблення проекту закону про Основи (Стратегію, Концепцію – визначитися з остаточною назвою має сама робоча група) державної етнополітики. До складу цієї групи важливо включити фахівців з органів влади, наукових установ та громадянського сектора. Закон необхідний для концептуалізації мети, цілей, завдань та правових засад етнополітики держави в усіх сферах суспільних відносин включно з економічною. Адже економічна інтеграція регіонів, населення яких різняться мовними та іншими соціокультурними перевагами, історично була і має бути дієвим чинником національно-громадянської інтеграції та згуртованості соціуму.

Потребує опрацювання питання доцільності трансформації Державної служби з питань етнополітики і свободи совісті у профільне міністерство з наданням йому повноважень головного розробника, виконавця та координатора державної політики формування й утвердження серед громадян України всіх національностей спільної національно-громадянської ідентичності.

Наразі повноваження на реалізацію завдань «державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», покладені на Міністерство молоді та спорту України.

Соціальний капітал України нерозривно пов'язаний з людським капіталом. Останній через війну зазнав і зазнає значних втрат. Його відновлення та розвиток потребуватимуть урахування етнічного чинника.

Багатьох громадян війна змусила змінити місце проживання всередині країни. Частина з них не матиме можливості повернутися в зруйновані міста і села та потребуватиме водночас додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

допомоги, щоб адаптуватися в новому середовищі, яке в багатьох аспектах, у тому числі культурному, мовному та іншому, може бути суттєво відмінним від звичного.

Мільйони людей, більша частина яких російськомовні, стали утікачами від війни та знайшли прихисток у країнах Європи або далі. Важливо вивчати їхні настрої та потреби, а також працювати з ними, щоб розуміти, що саме, де і як слід робити, аби більшість повернулася на Батьківщину. Адже повернуться вони в громади з іншим соціальним досвідом. Адаптація до змін у мовному просторі тих, хто через війну мусив виїхати з країни, ймовірно, не буде простою. Більшість цієї категорії громадян – русськомовні жінки працездатного віку з дітьми.

Необхідно розробляти програми світоглядної, соціокультурної, мовної та іншої реінтеграції в українській соціум громадян, які опинилися на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України у 2014–2015 роках, і які перебували та досі перебувають в окупації після 24 лютого 2022 року. Така потреба постане також щодо тих, хто не з власної волі мусив рятуватися з місць ведення бойових дій у східних і південних на територію країни-агресорки та до тимчасово окупованого Криму, а відтак став об'єктом прямого впливу ворожої пропаганди. Такі програми мають бути прийнятними та привабливими для перелічених категорій людей, а не дискримінаційними щодо них. У цьому контексті також потрібно напрацьовувати форми та механізми реалізації Закону «Про корінні народи України».

Повоєнне відновлення вимагатиме поповнення людського капіталу за рахунок трудової імміграції з-за кордону. Найвірогідніше, це буде пострадянський простір, а також країни зі зовсім іншою культурою та цивілізаційною специфікою. Розселення іммігрантів потрібно планувати й організовувати так, щоб запобігти їх геттоїзації та сприяти відновленню й модернізації виробництва і сфери послуг, а також вирівнюванню економічного потенціалу регіонів і громад.

Для максимально безконфліктної інтеграції «нових іммігрантів» в українській соціальний простір важливо разом із забезпеченням їм рівноправності з автохтонним населенням у сфері зайнятості передбачити необхідні зміни до порядку надання українського громадянства. Такі зміни мають визначити термін проживання прибулих, достатній для визначеного законом рівня опанування державною українською мовою, знання політичної історії, історії культури та законодавства України.

Для економічного розвитку вкрай важливим є вступ України до Євросоюзу. Щоб він відбувся, необхідно вивчити та імплементувати іноземний етнополітичний і правовий досвід досягнення порозуміння між учасниками цього об'єднання в питаннях забезпечення

прав національних меншин. Важливо, щоб імплементація цього досвіду посилювала, а не підважувала національно-громадянську ідентичність і згуртованість громадян, які належать до національних меншин (спільнот) України.

Пріоритетним має стати утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління тощо.

Необхідні розроблення та реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу та просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання й освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про спільну боротьбу з російською агресією, а також про історію, культуру, релігію і традиції різноетнічного населення регіонів країни для їх взаємопізнання та порозуміння, для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю.

Потребує посилення робота правоохоронних органів щодо застосування заходів, передбачених Статтею 161 Кримінального Кодексу України про притягнення до відповідальності за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Список використаних джерел

1. Геєць, В. М. (2016). Суспільний капітал – 25: одержавленість чи державотворчість? *Економіка України*, 4, 3–6.
2. Гриценко А. А. (2023). Національно укорінений розвиток економіки як локальна відповідь на глобальні геоекономічні зрушення. *Економіка України*, 4, 38–54. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.038>
3. Social capital. In *Oxford Learner's Dictionary*. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/social-capital?q=social+capital>
4. Fukuyama F. (1995). *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*. London: Hamish Hamilton.
5. Полунєєв Ю. В. (2011). Соціальна згуртованість як складова економічного прориву. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 33, 161–165.
6. Гриненко А. М., Кирилюк В. В. (2016). Соціальна згуртованість суспільства в умовах демократії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного*

університету імені Івана Огієнка. Економічні науки, 11, 220–226.

7. Гриненко А. М., Кирилюк В. В. (2017). Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. Соціально-групові відносини: теорія та практика, 1, 135–141.

8. Aasland A., Filippova O., Deineko O. (2023). Dimensions of Social Cohesion in a Transitional Society: The Case of Ukraine, *Europe-Asia Studies*, 75(3), 422–445. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2136625>

9. Myshlovska O., Schmid U. (Ed.). *Regionalism without regions: Reconceptualizing Ukraine's Heterogeneity*. Budapest: Central European University Press, 2019.

10. Filippova O., Deineko O. (2021). The Politics of Identity in Ukrainian Border Regions. In: Aasland A., Kropp S. (eds) *The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine. Federalism and Internal Conflicts*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-80971-3_8

11. Committee of Ministers of the Council of Europe. (2010). *New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010*. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf

12. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2012). *Perspectives on Global Development 2012. Social Cohesion in a Shifting World*. https://www.oecd-ilibrary.org/development/perspectives-on-global-development-2012/executive-summary_persp_glob_dev-2012-4-en

13. Scanlon Foundation Research Institute. *What is social cohesion?* <https://scanloninstitute.org.au/research/mapping-social-cohesion/what-social-cohesion>

14. Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD). *Methodology*. <https://app.scoreforpeace.org/en/methodology>

15. Головаха Є., Дембиський С., Макеєв С. (2022). Вступ. Соціологія надзвичайності. В Є. Головаха, С. Макеєв (Ред). *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. (с. 15–24). Інститут соціології НАН України.

16. Paniotto V., Hrushetskyi A. (2022). Challenges of public opinion surveys in Ukraine under conditions of war. KIIS. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137>

17. SeeD, UNDP, & USAID. (2022). *Social Cohesion in Ukraine. Part I: Defining and measuring social cohesion using the SCORE*. <https://reliefweb.int/report/ukraine/social-cohesion-ukraine-part-i-defining-and-measuring-social-cohesion-using-score>

18. Котигоренко В. О. (2016). Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 83–84(3–4), 153–174. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_natsiotvorchy.pdf

19. Котигоренко В., Калакура О., Ковач Л., Коцур В., Кочан Н., Макаренко Н., Ніколаєць Ю., Панчук

М., Рафальський О. (2014). Донбас в етнополітичному вимірі. (с. 547–549). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

20. Міщенко М. (2023). Ідентичність громадян України: зміни в умовах війни. *Національна безпека та оборона*, 191–192(1–2), 173–188. https://gazumkov.org.ua/images/2023/09/13/NSD191-192_2023_ukr_MATRA.pdf

21. Котигоренко В. О. (2008). Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні. *Політичний менеджмент*, 32(5), 85–103.

22. Паніотто В. Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. КМІС. <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1218>

23. «Вчить української мови»: Ірина Фаріон заявила, що її 3-річний онук б'є російськомовних дітей. (2023, Січень 06). Фокус. <https://focus.ua/uk/ukraine/544198-uchit-ukrainskomu-yazyku-irina-farion-zayavila-chto-ee-3-letniy-vnuk-bet-russkoyazychnyh-detey>

24. «Залишайте російську в окопах»: Ніцой викликала скандал, розкритикувавши пораненого бійця за мову. (2023, Травень, 09). Апостроф. <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2023-05-09/ostavlyayte-russkiy-v-okopah-nitsoy-vyizvala-skandal-raskritikovav-ranenogo-boytsa-za-yazyk/296584>;

25. Фаріон І. (2023, Листопад 05). *ЇДЬТЕ ДО МОСКВИ на танку! ФАРІОН ще раз «РОЗНЕСЛА» к@ц@п@ротих | Рандеву*. [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=9Zy2fvLBfaQ>

26. Грушецький А. (2023). Чи зазнають російськомовні громадяни України утисків та переслідувань через російську мову: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня–5 червня 2023 року. КМІС. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1245>

27. Соціологічна група «Рейтинг». (2023). Соціологічне дослідження до Дня Незалежності. Уявлення про патріотизм та майбутнє України (16-20 серпня 2023). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/sociolog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uyavlennya_pro_pat_otizm_ta_maybutn_ukrani_16-20_se.html

28. КМІС. (2023). Результати всеукраїнського опитування для Консультативної місії Європейського союзу в Україні. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1307>

29. Котигоренко В. (2021). Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум*, 79(4), 111–153. <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.111>

30. Janmaat J. G. (2004). The Nation in Ukraine's History Textbooks: A Civic, Ethnic or Cultural Cast? *Educate: The Journal of Doctoral Research in Education*, 4(1), 7–15. <https://www.educatejournal.org/index.php/educate/article/view/76/79>

31. Kasianov G. (2023). *Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine*

since the 1990s. Nationalities Paper, 1–20. <https://doi.org/10.1017/nps.2023.10>

32. Фонд «Демократичні ініціативи» & Центр Разумкова. Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintziv-dodekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu>

33. Parliamentary Assembly. (2006). Recommendation 1735. The concept of «nation». <https://pace.coe.int/en/files/17407>

References

1. Geets V. M. (2016). Social capital – 25: establishment of the state or its development? *Economy of Ukraine*, 8, 3-6. [in Ukrainian].

2. Hrytsenko A. A. (2023). Nationally rooted economic development as a local response to global geoeconomic shifts. *Economy of Ukraine*, 4, 38-54. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.038> [in Ukrainian].

3. Social capital. In *Oxford Learner's Dictionary*. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/social-capital?q=social+capital>

4. Fukuyama F. (1995). *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*. London: Hamish Hamilton.

5. Poluneyev Y. V. (2011). Social cohesion as a component of economic breakthrough. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University*, 33, 161-165. [in Ukrainian].

6. Hrynenko A. M., Kirilyuk V. V. (2016). Social cohesion of society in a democracy. *Bulletin of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Economic Sciences*, 11, 220-226. [in Ukrainian].

7. Hrynenko A. M., Kirilyuk V. V. (2017). Modern approaches to defining the concepts of social cohesion and social capital. *Social and labour relations: theory and practice*, 1, 135-141. [in Ukrainian].

8. Aasland A., Filippova O., Deineko O. (2023). Dimensions of Social Cohesion in a Transitional Society: The Case of Ukraine, *Europe-Asia Studies*, 75(3), 422–445. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2136625>

9. Myshlovska O., Schmid U. (Ed.). *Regionalism without regions: Reconceptualizing Ukraine's Heterogeneity*. Budapest: Central European University Press, 2019.

10. Filippova O., Deineko O. (2021). The Politics of Identity in Ukrainian Border Regions. In: Aasland, A., Kropp, S. (eds) *The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine. Federalism and Internal Conflicts*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-80971-3_8

11. Committee of Ministers of the Council of Europe. (2010). *New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion* approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf

12. Organisation for Economic Co-operation and

Development (OECD). (2012). *Perspectives on Global Development 2012. Social Cohesion in a Shifting World*. https://www.oecd-ilibrary.org/development/perspectives-on-global-development-2012/executive-summary_persp_glob_dev-2012-4-en

13. Scanlon Foundation Research Institute. What is social cohesion? <https://scanloninstitute.org.au/research/mapping-social-cohesion/what-social-cohesion>

14. Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD). *Methodology*. <https://app.scoreforpeace.org/en/methodology>

15. Golovakha E., Dembitsky S., Makeev S. (2022). Introduction. *Sociology of emergency*. In E. Golovakha, S. Makeiev (Eds.). *Ukrainian society in the conditions of war*. 2022. (pp. 15-24). Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].

16. Paniotto V., Hrushetskyi A. (2022). Challenges of public opinion survey in Ukraine under conditions of war. KIIS. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137>

17. SeeD, UNDP, & USAID. (2022). *Social Cohesion in Ukraine. Part I: Defining and measuring social cohesion using the SCORE*. <https://reliefweb.int/report/ukraine/social-cohesion-ukraine-part-i-defining-and-measuring-social-cohesion-using-score>

18. Kotygorenko V. O. (2016). Nation-building potential of social crises in Ukraine. *Scientific Notes of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 83-84(3-4), 153-174. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_natsiotvorchyi.pdf [in Ukrainian].

19. Kotygorenko V., Kalakura O., Kovach L., Kotsur V., Kochan N., Makarenko N., Nikolayets Y., Panchuk M., Rafalsky O. (2014). Donbas in the ethno-political dimension. (pp. 547-549). *Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*. <https://ipiend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vymiri/> [in Ukrainian].

20. Mishchenko M. (2023). Identity of Ukrainian Citizens: Changes in the Context of War. *National Security and Defence*, 191-192(1-2), 173-188. https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/NSD191-192_2023_ukr_MATRA.pdf [in Ukrainian].

21. Kotygorenko V. O. (2008). To be or not to be ethnic conflicts in Ukraine. *Political Management*, 32(5), 85-103. [in Ukrainian].

22. Paniotto V. Attitudes towards refugees, internally displaced persons, Russian-speaking citizens and some other categories of the population of Ukraine. KIIS. <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=report&id=1218> [in Ukrainian].

23. «Teaches Ukrainian language»: Iryna Farion says her 3-year-old grandson beats Russian-speaking children. (2023, January 06). *Focus*. <https://focus.ua/uk/ukraine/544198-uchit-ukrainskomu-yazyku-irina-farion-zayavila-chto-ee-3-letny-vnuk-betrusskoyazychnyh-detey> [in Ukrainian].

24. «Leave Russian in the trenches»: Nitsoy causes a scandal by criticising a wounded soldier for his language.

- (2023, May 09). Apostrophe. <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2023-05-09/ostavlyayte-russkiy-v-okopah-nitsoy-vyizvala-skandal-raskritikovav-ranenogo-boytsa-za-yazyik/296584> [in Ukrainian].
25. Farion I. (2023, November 05). Go to Moscow in a tank! FARION once again «BROKE» the Katsaporoty. Rendezvous. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=9Zy2fvLBfaQ> [in Ukrainian].
26. Hrushetskyi A. (2023). Do Russian-speaking citizens of Ukraine experience harassment and persecution because of the Russian language: results of a telephone survey conducted on 26 May-5 June 2023. KIIS. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1245> [in Ukrainian].
27. Sociological Group «Rating» (2023). Sociological survey for Independence Day. Perceptions of Patriotism and the Future of Ukraine (16-20 August 2023). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/socolog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uyavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html [in Ukrainian].
28. KIIS. (2023). Results of the all-Ukrainian survey for the European Union Advisory Mission Ukraine. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1307> [in Ukrainian].
29. Kotygorenko V. (2021). National-civil values: regional dimension in the All-Ukrainian context. *Ukrainian Society*, 79(4), s. 111 - 153 <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.11129> [in Ukrainian].
30. Janmaat J. G. (2004). The Nation in Ukraine's History Textbooks: A Civic, Ethnic or Cultural Cast? *Educate: The Journal of Doctoral Research in Education*, 4(1), 7–15. <https://www.educatejournal.org/index.php/educate/article/view/76/79>
31. Kasianov G. (2023). Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. *Nationalities Paper*, s.1–20. <https://doi.org/10.1017/nps.2023.10>
32. Democratic Initiatives Foundation & Razumkov Centre. (2022). How the Attitude of Ukrainians to Decommunization, Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) And Nationalism Is Transforming Amid the Russian War Against Ukraine. <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-uptsmp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu> [in Ukrainian].
33. Parliamentary Assembly. (2006). Recommendation 1735. The concept of «nation». <https://pace.coe.int/en/files/17407>